

Библиографик рўйхат

1. Сирожиддин Саййид. “Хамса” хайратлари”. – Т.: Sharq, 2016. – 112 б.
2. Сирожиддин Саййид. Хайёмдан бир коса, Румийдан бир жом. – Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2015. – 248 б.

НОТИҚЛИҚДА РИТОРИК АСПЕКТ МУАММОЛАРИ

Л. И. Хуррамова

*Magistr,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Toshkent, O'zbekiston*

Summary. This article is devoted to the importance of the rhetorical aspects of speech culture, in which the teacher must have a speech culture, as well as the meaning of the concept of speech culture.

Keywords: speech technique; written speech technique; teacher's voice; teacher pronunciation; teacher diction.

Ўқитувчининг нутқ техникаси билан боғлиқ нуқсонлардан бири – нутқ темпи, тезликни тўғри белгиламаслик ёки тезлик секинликнинг мақсадга кўра мўтадиллигини сақлай олмаслигидан иборат. Нутқнинг темпи баён қилинаётган материалнинг моҳиятига ифодаланаётган фикр структурасига уйғун бўлиши мақсадга мувофиқ. Ўқитувчи материални фақат жадал темпда баён қилса, ўқувчи ахборотни ўзиники қилиб олишга, ахборот таркибидаги муҳим жиҳатларни ўз вақтида илғашга, уни идрок этишга қийналади. Яъни, ўқувчининг идрок сурати ўқитувчининг нутқ тезлигидан орқада қолади. Нутқ техникасида дикция масаласи ҳам алоҳида ўрин тутади. Ҳар бир товуш сўзнинг тўғри ва аниқ талаффуз қилиниши нутқ оқимида сўз шакллари ва гапларнинг чайналмаслиги ўқитувчи нутқи учун жиддий талаблардандир. Нотўғри ёки ноаниқ талаффуз қилинадиган товушнинг ҳосил бўлишида турли машқлар яхши ёрдам беради. Масалан, тез айтишлар, мақол ва маталларни овоз чиқариб такрорлаш ва бошқалар. Ўқитувчи ўзининг нутқ техникасини такомиллаштириш борасида доимий қайғуриши, фонетика ва фонологияга эътиборлироқ бўлиши керак. Нутқ техникасисиз ўқитувчининг оғзаки нутқ маданиятини мақсадга мувофиқ деб бўлмайди.

Нутқ маданияти – муайян бир халқ маданиятининг ушбу халқ тилидаги акси ва ифодасидир. Ушбу тушунча борасида турли хил қараш ва изоҳлар мавжуд бўлса-да, энг аввало, нутқ маданияти грамматик жиҳатдан тўғри гап тузиш, хатосиз сўзлаш, тушунарли ва раван фикр юритиш деб талқин этилади. Нутқ маданиятининг меъёрийлик, этик (ахлоқий), коммуникатив [1] ва риторик аспекти мавжуд бўлиб, улар ўзига хос жиҳатларга эгаллиги билан характерланади. Тилда меъёр билан боғлиқ қоидаларга риоя қилиш, нутқнинг тўғрилиги, аниқлиги, тозаллиги,

жўялилиги, мантикийлиги каби бир қатор коммуникатив сифатларга қўйилган талабларга амал қилиш, нутқ одоби ҳамда риторика қонуниятлари сирларидан бохабар бўлиш мулоқот жараёнининг юқори нутқ маданияти билан таъминланишида асос вазифасини ўтайди. Нутқ маданиятининг риторик аспекти нотиклик назарияси асосларини ўрганиш билан бир қаторда, нутқнинг таъсирчанлиги билан боғлиқ лисоний ҳодисаларни назарий жиҳатдан тадқиқ этади. Таъсирчан нутқ дейилганда, тингловчи ва ўқувчининг диққат-эътиборини жалб қила оладиган ҳамда уларда қизиқиш уйғота оладиган хусусиятларга айтилади.

Антик давр нотиклари риторикани «маълум бир мавзуда тингловчини ишонтира олиш йўлларини билиш санъати» (Арасту), «яхши нутқ сўзлаш ҳақидаги фан» (Квинтилиан) деб талқин қилсалар, рус олимлари уни «ифодали сўзлай билиш санъати, ўзгаларни ўз фикрига қўшилишга кўндира олиш, таъсир қила билиш» (М. В. Ломоносов), «қалбларни ларзага солувчи, ўзга қалбларни нотикнинг хоҳиш-истаклари билан тўлдирувчи, уларни нотикнинг мақсадлари сари йўналтира олувчи бир неъмат» (Н. Кошанский, М. М. Сперанский) [2], деб таърифлайдилар. Чет эл олимлари томонидан риторикага – «ишонтириш, яхши сўзлаш ва нутқни безаш санъати» (В. Флорески), «ундовчи нутқнинг назарияси» (С. Перелмен, Б. Франс, Гейснер), «турли хил нутқларни кузатиш натижасида юзага келган санъат» (Д. Марсес), «хоҳишларни уйғотиш мақсадида ақлни, онгни ишлата билиш санъати» (Ф. Бекон) [3] каби турли таърифлар берилган. Бизнинг фикримизча, риторика – фикрни ифодали, маъноли, таъсирчан баён эта олган ҳолда тингловчиларга таъсир этиш, уларни сўзловчи мақсадлари сари эргаштириш, мавзуга қизиқтириш ҳамда ишонтира олиш, тингловчиларни савобли ишларга қўл уришга ундай олиш санъатидир. Биз турли манбаларда риторикани «ундаш ва ишонтириш санъати» деб таърифлаган фикрларни риторикага берилган энг ўринли баҳо деб ҳисоблаймиз.

Риторика дейилганда, икки маъно назарда тутилади. Биринчиси – нотиклик санъатининг асосларини ўрганувчи фан, иккинчиси эса – ҳар қандай ифодали ва таъсирчан нутқни илмий жиҳатдан ўрганувчи соҳа. Риторика алоҳида фан сифатида шакллангунга қадар қатор босқичларни босиб ўтган. Эрамиздан аввалги 510 йилда Афинада демократик институтларнинг ўрнатилиши нотикликнинг муҳимлигини, айниқса, халққа хизмат кўрсатиш тармоқларида аҳамиятли эканлигини кўрсатди. Ўқитувчилар гуруҳи, яъни софистлар деб ном олган гуруҳ кишиларни яхшироқ, ифодалироқ нутқ сўзлашга ўргата бошладилар [4]. Софистлар дарсларга жуда катта ҳақ олганлар, ўз эгаллаган билимларини эса, донолик деб билганлар [5]. Римда расмий риториканинг моҳирлари, ўқитувчилари аввал юнонлар бўлганлар. Назарий ва амалий риториканинг буюк усталари Цицерон ва Квинтилианлар юнон услуби асосида иш кўрганлар [6]. Ифодали сўзлаш назарияси асослари дастлаб Арастунинг «Риторика» трактатидан бошланади [7], Коракс Сиракус – сицилиялик грек миллатига мансуб шахс но-

тиқлик асосчиси бўлган [8], энг биринчи нотиклар: Антифонт, Андокид, Лусиас, Сукрот, Исаус, Демосфен, Лусиргус ва шу каби бошқа нотиклар бўлган [9], деган турли хил қарашлар ҳам мавжуд. Кўпгина давлатларда риторикани ҳаётнинг 3 асосий жабҳаси: сиёсат, суд ва дин тизимида муҳим деб билганлар. Анъанавий риторика Буюк Британиядаги нотиклик санъатига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Ушбу мамлакатда ўрта асрлар диний нотиклик ривож топиб, сиёсий нотикликка бўлган эътибор сусайган давр бўлди. Англияда энг таниқли нотик Жон Генри Ньюмен бўлиб, у динни кенг тарғиб қилар экан, черковдаги маҳаллий диний стандартларнинг ривожига катта таъсир кўрсатди [10]. Паул, Жон Крисостом, Августин каби қадимги даврнинг машҳур нотиклари шулар жумласидан. XV асрда Савонарола, XVI асрга келиб, Мартин Лютер ва Жон Калвин каби буюк нотиклар фаолият олиб борганлар [11]. XVIII асрда латин ва юнон адабиётининг таъсири остида Англияда нотиклик санъати янада ривож топди [12]. Ушбу даврда сиёсий нотиклик ҳам муҳим деб ҳисобланиб, унга бўлган эътибор кучайиб борди. XIX асрда (1832 йил) қонунларнинг қайта ислоҳ қилиниши нотиклик санъатининг янада ривож топишига сабаб бўлди. Лекин қисқа вақт ичида у қуруқ сиёсий нутққа, сафсатабозликка айланиб қолди [13]. 1920 йилларга келиб анъанавий риторика ўзининг илмий қадрини йўқотган ва у стилистика фанининг ичига киритилган [14]. Юнонистонда риторика деб номланувчи нотиклик санъати Шарқда воизлик деб аталган. Кейинчалик бу муҳим ишни хушовоз, таъсирчан гапирадиган, ишонтира оладиган махсус кишилар – воизларга топширганлар. Ўзбекистонда риториканинг ривож топишида ислом динининг инсонни руҳий ва ахлоқий жиҳатдан комиллик сари йўлловчи сўфийлик таълимоти ҳам катта аҳамият касб этди. «Сўз калити» деб номланган асар муаллифи бўлган фарғоналик Қози Эшоний (XV–XVI) риторика ривожига катта хисса қўшди. У кишиларни ишонтириш, ундаш ва ҳар қандай баҳс-мунозарада ютиб чиқа олиш қобилиятига эга эди.

Демак, нотикликнинг риторик аспекти ўқитувчи нутқ маданияти, ўқитувчининг овози, ўқитувчининг талаффузи, ўқитувчининг дикциясида яққол намоён бўлар экан.

Библиографик рўйхат

1. Тешабоева Д.М. Оммавий ахборот воситалари тилининг нутқ маданияти аспектида тадқиқи (ЎзР ОАВ мисолида): Филол. фан. док. ...дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2012. – Б. 24-36; Культура русской речи. Учебник для ВУЗов. – М.: Норма-Инфра, 2000. – С. 15. Пасечная И.Н. Культура речи (аспекты порождения высказывания). – Орск, ОГТИ, 2012. – С. 9-28.
2. Габуниа З., Башиева С. Риторика как часть традиционной культуры. – Нальчик, ЭЛЬФА, 1993. – С. 3-77.
3. Тарасов Е.Ф. и другие. Речевое воздействие в сферах массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. – С. 15-21.
4. Нерсеянц В.С. Сократ. – М.: Инфра – М – Норма, 1996. – С. 60.

5. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. – Ростов – на Дону: Феникс, 1998. – С. 223.
6. Funk and Wagnalls New Encyclopedia. – USA: Funk and Wagnalls, 1976. V 22. – p. 252.
7. Габуния З., Башиева С. Риторика как часть традиционной культуры. – Нальчик, ЭЛЬФА, 1993. – С. 3-4.
8. World Book Encyclopedia. – USA: World Book, 1994. V.14. – PP. 818.
9. Funk and Wagnalls New Encyclopedia. – USA: Funk and Wagnalls, 1976. V 22. – p. 252.
10. The Columbia Encyclopedia. – USA: Columbia University Press, 1993. – P. 2091-2092.
11. World Book Encyclopedia. – USA: World Book, 1994. V.14. – P. 819
12. Britannica Concise Encyclopedia. – USA: Encyclopedia Britannica, 2003. – P. 1034.
13. Britannica Concise Encyclopedia. – USA: Encyclopedia Britannica, 2003. – P. 2091-2092.
14. Гиро П. От риторики к стилистике// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1980. – С. 35-40.

